

УДК [32+330.33.01] (477)

Заяць В. С.,

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

ПРОЯВИ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті визначено прояви системної кризи за різними сферами суспільного життя, включаючи бюджетну, сферу матеріального виробництва, фінансово-кредитну, соціальну, зовнішньоекономічну. Виявлено їх відмінність від аналогічних проявів у європейських країнах. Доведено необхідність врахування в сучасній державній соціально-економічній політиці.

Ключові слова: прояви, системна криза, сфери суспільного життя, рівень життя населення.

В статье определены проявления системного кризиса за различными сферами общественной жизни, включая бюджетную, сферу материального производства, финансово-кредитную, социальную, внешнеэкономическую. Выявлено их отличие от аналогичных проявлений в европейских странах. Доказана необходимость учета в современной государственной социально-экономической политике.

Ключевые слова: проявления, системный кризис, сферы общественной жизни, уровень жизни населения.

The article outlines the manifestations of a systemic crisis in different spheres of social life, including the budget, the sphere of material production, finance and credit, social, foreign; revealed their difference from similar manifestations in European countries. The necessity of taking into account in the modern state social and economic policy have been proved.

Key words: manifestations, systemic crisis, spheres of social life, standard of living.

Постановка проблеми. Дослідження проблем прояву системної кризи та розробки засобів обмеження її негативних наслідків для життєвого рівня населення актуалізується у зв'язку з її тривалим характером. Системна криза, як одна із фаз циклічного суспільного відтворення, має різноманітні прояви. Визнано, що фактичний або потенційно можливий вплив системної кризи є деструктивним, він зачіпає усі сфери життя суспільства, а її прояви є багатогранними – здебільшого вони мають ланцюговий характер та поступово руйнують усталену економічну та соціальну системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню різних аспектів системної кризи присвячено праці таких українських вчених, як Б. Гаврилишин, А. Гальчинський, В. Геєць, Е. Калінін, В. Лановий, Е. Лібанова, В. Мунтіян, О. Пасхавер, Ю. Пахомов, В. Черняк та ін. Отримані в процесі досліджень цими та іншими вченими результати є значними не лише в теоретичному, а й у практичному плані.

Мета і завдання дослідження – визначення та обґрунтування проявів системної кризи в умовах фінансово-економічної нестабільності.

Вклад основного матеріалу. Сучасне суспільство прагне до економічної та соціальної стабільності на основі формування продуктивної зайнятості населення, стійкого рівня споживчих цін, якомога повного задоволення життєвих потреб населення. Проте циклічний характер ринкової системи господарювання вносить власні корективи у цей процес – зазнаючи періодично кризових процесів, виникнення яких має об'єктивний характер, суспільство намагається мінімізувати економічні та соціальні втрати.

Більшість сучасних політологів, юристів, економістів дотримуються погляду про перебування сучасного суспільства у стані перманентної кризи. Існує навіть думка, що Україна з моменту незалежності ніколи не перебувала у стані соціально-економічної стабільності, а проходила етапи різних криз: економічної, елітної, політичної та ін. [3], перебуваючи у фазі перманентної кризи через те, що були декларовані одні завдання і пріоритети, а реально будувалось дещо інше.

Із сучасних економічних та соціальних тенденцій випливає, що світове співтовариство знаходиться у перманентних фазах довготривалої системної кризи, для якої характерним є розгортання глибинних руйнівних процесів із зовсім незначними продуктивними тенденціями. Ці процеси деякі автори пояснюють тим, що "руйнування старої системи може випередити протилежний процес так, що на якийсь час людина перебуває серед соціальних руїн і не має у своєму розпорядженні нічого, окрім цих руїн", як зазначає Л. Бляхер. Здебільшого системна криза економічно зумовлена, тобто імпульси до кризових явищ виникають саме у сфері економіки внаслідок несприятливої зміни ринкової кон'юнктури, структурних деформацій, суперечностей між потребами розвитку та реальними обмеженнями. Прояви цієї кризи є досить різноманітними – вони охоплюють інвестиційну, інноваційну, фінансову, соціальну сфери, а тому істотно впливають на життєвий рівень усіх соціально-демографічних верств населення.

Основними проявами системної кризи на початку 90-х років у СРСР було вичерпання можливостей екстенсивного розвитку; стрімке падіння темпів економічного зростання; занепад соціальної сфери; безрозділь-

не панування командно-адміністративної системи керування економікою; криза системи позаекономічного примусу; відсутність реальних економічних стимулів для працюючих; величезні витрати на ВПК. Внаслідок цього економіка СРСР більше не витримувала конкуренції із західним світом.

Економіка України наприкінці 80-х та – на початку 90-х років була складовою загальносоюзного господарського комплексу, що мало свої особливості, а саме: *диктат* центральних міністерств і відомств, які розпоряджалися 95% всієї власності республіки; 75–80% продукції української промисловості давали підприємства-монополісти; 65% усіх підприємств були союзного підпорядкування. Велика частка таких підприємств виробляла неякісну продукцію, звужувала її асортимент і невиправдано підвищувати ціни, що знижувало потенціал конкурентоспроможності цих підприємств.

Поглибленню кризових явищ сприяла структурна і територіальна диспропорційність економіки. Зокрема, частка галузей з виробництва засобів виробництва становила 70%, а галузей з виробництва предметів споживання лише 30%, тоді як у провідних країнах Заходу ці пропорції були зворотними. Аналогічні тенденції властиві були пропорціям зайнятості населення. В Україні у 1990 р. в сільському господарстві було зайнято 19,4% населення, у промисловому виробництві – 53,8%, у сфері обслуговування – 24,4% (у розвинутих країнах Заходу більшість населення була зайнята у сфері обслуговування). Одна з причин появи кризових явищ полягала в тому, що економіка України в той час орієнтувалася не на потреби людей, а на виробництво заради виробництва. Серйозні диспропорції склалися й у територіальному розміщенні виробничих сил – рівень економічного розвитку центру і заходу України був майже вдвічі нижчим, ніж Придніпров'я і Донбасу. В Україні виник високий потенціал базових галузей виробництва, зорієнтованих на обслуговування потреб загальносоюзної економіки. Основу української економіки складали дотаційні галузі, відсоток яких у загальній структурі економіки був надзвичайно високим, що, по суті, руйнувало економічну систему.

Основна частина капітальних вкладень спрямовувалася на введення *нових потужностей*, в той час як потреби модернізації виробництва ігнорувалася. Значна частина української промисловості була милітаризована, тобто зорієнтована на випуск військової техніки та озброєнь. Близько 30% військово-промислового комплексу Радянського Союзу припадало на Україну, майже 80% підприємств машинобудівних галузей республіки було залучено у виробництво озброєнь.

У цьому періоді простежується істотне зниження життєвого рівня досить чисельного середнього класу. Йдеться про технічну, наукову, викладацьку інтелігенцію, управлінський персонал середньої ланки, характерними ознаками якого було вагомий суспільний статус, високий рівень освіченості і грошових доходів, висока самооцінка, тобто всі ознаки, що вирізняють середній клас від загального прошарку населення. Саме ці верстви населення відчували істотну економічну та соціальну деривацію внаслідок кризових явищ, значна частина з них емігрувала. Соціальні втрати цього періоду трансформаційних і кризових явищ найбільш відчутні.

Системна криза, яка розпочалася в Україні із здобуттям незалежності, мала чимало проявів, які вказують на її ідентичність з традиційними кризами, що з певною періодичністю повторюються в країнах з ринковою економікою. Впродовж років незалежності країна переживала кризові явища в економічній, політичній, соціальній сферах. Проте досвід європейських країн свідчить про те, що правильно сформовані пріоритети та інститути економічної та соціальної політики дають змогу протидіяти поглибленню кризових явищ та мінімізувати їх негативні наслідки для рівня життя. У цьому контексті важливо сформулювати бар'єри на шляху до руйнування людського капіталу та створити умови для його всебічного розвитку.

Основними класичними проявами системної кризи за сферами суспільного життя є:

– бюджетна сфера (розбалансування бюджетної сфери, що проявляється в зменшенні податкових та неподаткових надходжень, зростанні бюджетного дефіциту; ланцюгове нарощування внутрішнього державного боргу);

– матеріальне виробництво (скорочення обсягів виробництва; зношеність основних засобів; інтенсивне вивільнення працівників допоміжного виробництва; деградація робочих місць; зниження конкурентності продукції та ефективності виробництва; скорочення видатків на проектно-конструкторські роботи; скорочення виробничих структур);

– фінансово-кредитна (істотне скорочення кредитів, наданих економіці й домашнім господарствам; ланцюгові банкрутства; перехід до збиткової моделі економічної діяльності; масштабне падіння курсів цінних паперів; затримка розрахунків із наростаючим колапсом платіжної системи; неліквідність фінансових ринків і фінансових інститутів з ефектом “доміно”; банківська паніка; зростання частки проблемних банків і небанківських фінансових установ та їх боргів; збільшення простроченої заборгованості та кількості безнадійних платежів, погіршення фінансового стану та банкрутства підприємств);

– монетарна (скорочення золотовалютних резервів, різка і непрогнозована девальвація національної валюти, хронічна інфляція, стрімке впровадження у внутрішній обіг іноземної валюти);

– інвестиційна (переважання спекулятивної фінансової діяльності над інвестиційною; скорочення інвестицій у реальний сектор економіки; падіння обсягів іноземних інвестицій; у джерелах інвестування скоро-

чується частка банківських коштів; погіршення інвестиційного клімату та загальне зниження інвестиційної активності);

– соціально-трудова (значна заборгованість із оплати праці; неповна і нерегламентована зайнятість; безробіття; зниження купівельної спроможності населення; поширення неформальної зайнятості; високий рівень бідності);

– соціальна (деградація соціальної сфери країни; згортання соціальних програм, значні проблеми з утриманням соціально вразливих верств населення, виплатою пенсій, стипендій, соціальних допомог та ін.; зростання розшарування населення за доходами, відсутність середнього класу; прискорення демографічного старіння);

– зовнішньоекономічна (погіршення платіжного балансу; втрата конкурентоспроможності на зовнішніх ринках; істотне перевищення імпорту над експортом; скорочення валютних надходжень від експорту; погіршення товарної структури експорту; скорочення чисельності суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності; зміни в регіональній структурі експорту);

Криза в Україні початку 90-х має певні специфічні прояви. По-перше, вона збіглася в часі з періодом переходу від адміністративно-командної до ринкової системи господарювання. На відміну від пострадянських країн, кризи в розвинутих європейських країнах проходять у їх власному ринковому середовищі і не призводять до зміни системи господарювання. Криза ускладнювалася і тим, що держава повинна була сформувати власну економічну систему, яка б відповідала сучасним вимогам високорозвинутої країни і забезпечувала її розвиток як самостійного державного утворення. По-друге, вона супроводжувалася надмірно високим податковим тиском, значним відпливом капіталу за кордон, тіншовим характером роздержавлення і приватизації, масовим заволодінням державних підприємств клановими угрупованнями та частиною директорського корпусу, яке не здатне працювати в ринкових умовах, а також відчуженням від цього процесу більшості населення, надмірно повільним формуванням ефективного власника.

Якщо в країнах Центральної і Східної Європи соціалістична реальність тривала 40 років і здебільшого була нав'язана ззовні, то в Україні принципи соціалізму домінували понад 70 років і були цілком природними для сформованих раніше умов. Після цього періоду почали функціонувати формальні інститути ринкової економіки, тобто комерційні банки, товарні фондові ринки, валютні біржі, а також механізми антимонопольного регулювання.

Фінансово-економічна криза, яка розпочалася у жовтні 2008 року в Україні, є наслідком значної залежності країни від світових ринків, а також повільних та непослідовних проведення економічних трансформацій для ліквідації структурних деформацій. Розгортання світової фінансово-економічної кризи в 2008–2009 роках створило додаткові проблеми для українських громадян та негативно вплинуло на рівень їхнього життя, породжуючи недовіру до владних структур, банківської системи, а також невпевненість в ефективності соціально-економічних перетворень. Насамперед наслідки кризових явищ відчули незаможні верстви населення, які є вразливими до коливання споживчих цін, кон'юнктури ринку праці, змін у системі соціального забезпечення. Істотний вплив на рівень життя спричинило скорочення обсягів виробництва та поширення неповної зайнятості серед працездатного населення, фінансова нестабільність, цінові коливання на споживчому ринку.

Фінансово-економічна криза зумовила глибокий розлад державної фінансової системи, що характеризувався невідповідністю доходів бюджету і його видатків, нестабільністю валютного курсу національної грошової одиниці, взаємними неплатежами економічних суб'єктів, а в підсумку – порушенням законів грошового обігу.

Кризові явища у фінансовій сфері закономірно трансформувалися в загальноекономічні, які характеризувались скороченням виробництва, банкрутством промислових, торговельних підприємств, а також зростанням безробіття, різким зниженням життєвого рівня населення. До цих явищ може додатися енергетична і сировинна криза. Поява фінансової кризи може бути зумовлена різними чинниками, серед яких домінують економічні – це стан сфери матеріального виробництва, його трудо-, матеріало- й енергомісткість; співвідношення поточного споживання і обсягів нагромаджень в економіці (скорочення останнього призводить до скорочення фінансових можливостей самих підприємницьких структур, доходів держави та купівельної спроможності населення). Кризові явища можуть бути зумовлені нерациональною структурою виробництва, залежністю держави від поставок енергоносіїв, сировини, матеріалів, палива, а також незавершеністю трансформаційних процесів в економіці.

Значний вплив на можливості появи кризових явищ здійснюють зовнішні чинники – потужність їх впливу залежить від активів держави, розміщених на світових фінансових ринках. Основними засобами протидії негативним наслідкам фінансової кризи є скорочення видатків бюджету і призупинення спаду виробництва. За умов, коли антикризові заходи не досягають мети внаслідок суперечностей між інтересами різних політичних сил, невідпрацьованості механізму їх реалізації, соціальні наслідки кризових явищ повною мірою відчуває населення через скорочення доходів. Вплив кризових явищ на величину і структуру доходів населення здійсню-

ється через такі напрями і конкретні канали, як інфляція і безробіття, внутрішній і зовнішній борг держави, стійкість національної валюти, сальдо зовнішньоторговельного і платіжного балансу.

Загально визнано, що основною причиною сучасної фінансово-економічної кризи є так зване перевиробництво боргів, виникнення яких обумовлено наявністю дефіциту бюджету, покриття якого потребує значних внутрішніх та зовнішніх запозичень. Внаслідок їх збільшення і нераціонального використання створюються передумови для фінансового краху. Витрати бюджету за іншими статтями скорочуються через необхідність повернення боргів з виплатою відсотків. Відповідно до міжнародних стандартів і загальноприйнятих наукою показників оптимальний розмір боргів держави не повинен перевищувати 70 % від річного обсягу валового внутрішнього продукту. При перевищенні цього рівня держава може втратити фінансову незалежність і стати державою-банкрутом.

У розвинутих країнах світу борг значно перевищив валовий внутрішній продукт (зокрема, у США у 3,7 раза), що і призвело до значних фінансових проблем. На 1 січня 2009 року обсяг валового зовнішнього боргу України становив 56,7% ВВП, або 103,2 млрд дол. США; борг державного сектору становив лише 8% від ВВП або 14,6 млрд дол. США. При цьому 85,9% є заборгованістю приватного сектора економіки. Проведене Міжнародним валютним фондом дослідження показало, що максимально допустимою для країн із низьким та середнім рівнем доходів є сума зовнішнього боргу на рівні 49,7% ВВП; при перевищенні цього рівня ймовірність розгортання фінансових криз становить близько 70%. Важливим чинником є також погіршення ліквідності світових фінансових ринків, що дуже істотно вплинуло на кредитування української економіки. Як наслідок, українські позичальники зазнають труднощів із рефінансуванням своїх кредитних зобов'язань на зовнішніх ринках. Якщо проаналізувати структуру зовнішнього боргу, то досить значною була і є частка короткострокового капіталу (наприклад, на 1 січня 2009 року він становив 21,3% в загальній структурі боргу), коефіцієнт покриття резервами короткострокового зовнішнього боргу становив 1,435 [2]. Саме цей капітал через його вплив і став одним із чинників дестабілізації курсу національної валюти, постійні коливання якого негативно вплинули на поточні доходи населення та їх заощадження, знизили наявний і майбутній платоспроможний попит населення на споживчому ринку.

У 2009 році розпочався прискорений спад промислового виробництва (на 21,9% порівняно з попереднім роком, в тому числі у металургії – на 26,7%, хімічній та нафтохімічній промисловості – 23%, машинобудуванні – 44,9%, харчовій промисловості – на 6%), будівництва (на 48,2%), прискорилося інфляція (2008 рік – 25,2%, 2009 рік – 15,9%), різко змінився курс національної валюти (середньорічний офіційний курс гривні до долара США та євро, встановлений Національним банком України, зріс у 2008-2009 рр. на 47,9 та 41% відповідно), що викликало паніку серед населення, яке почало масово забирати з банків свої заощадження, стрімко зросло негативне сальдо торговельного балансу. Загальне падіння ВВП становило 15,1%, що в цілому дає підстави стверджувати, що очікуваний вихід економіки України на докризовий рівень (2008 р.) можливий не раніше 2015 р. [1].

Висновки. Отже, системна криза в Україні має багато проявів у різних сферах суспільного життя, більшість з яких має негативний вплив на життєвий рівень населення. Це потребує всебічного врахування в сучасній соціально-економічній політиці, що формується і реалізується в нестабільних умовах.

Література:

1. Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008-2009 років в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 5–15.
2. Звіт Національного банку України за 2009 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bank.gov.ua/Publication/an_rep/A_report_2009.pdf.
3. Капсамун І. Про нереалізований проект – Україна / І. Капсамун // День. – 2009. – 12 вересня.
4. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.